

ספרות עם פינה משלה* *

הערות אחדות ליחסים שבין ספרות לחברה בסיפורת העברית
ה'ריאליסטית' בין שתי מלחמות-עולם בארץ-ישראל

גרשון שקד

ספרות ומציאות

אילו היתה הספרות העברית הארץ-ישראלית צריכה לשקף את המציאות ההיסטורית שבה נכתבה, היה מתברר כי מאורעות היסטוריים מכריעים בעולם ובהיסטוריה היהודית, כמו גם מאורעות ותהליכים מרכזיים בתולדות הישוב העברי בארץ, לא זכו בה לביטוי. מאמר זה ינסה לבחון את השאלה, אילו מיגורים של המציאות החברתית ביטאה הספרות, לפי אילו מושגים ומה היה הקשר בין הביוגרפיה הקולקטיבית של הסופרים הארצישראלים לבין נושאי יצירתם.

מרכזיותה של חוויית ההגירה

למהפכה היסטורית ותרבותית בחיים היהודיים בשלהי המלחמה ולתסיסה העצומה בחברה היהודית (והכללית) שהתרחשה לאחריה היו אכן השפעות שונות על הספרות העברית כגולה, ועל הספרות העברית הארץ-ישראלית שנדרשה למאורעות היסטוריים שאירעו בארץ; אולם המאורע העיקרי, החוויה היסודית שהסיפורת העברית בארץ-ישראל ניסתה להגיב עליה, היתה חוויית ההגירה של 'עולים'. עולים, שבניגוד למהגרים של כל אומות-העולם ושל כל ימות-השנה, היו, לפחות אלה שהספרות תיארה, עולים בעלי תודעה אידיאולוגית. הפגישה שבין המהגרים-העולים האלה לבין הארץ החדשה לא היתה רק היתקלות בין 'נמלטים' לבין ארץ-מיקלט לא-נודעת, אלא גם פגישה בין עולים, שנדונו לעתים לירידה ברמת חייהם הכלכלית או התרבותית — ירידה לצורך עלייה. חוויית-היסוד שבהתמודדות עם המציאות החדשה היא זו שעיצבה את דיוקן העולים ואת דיוקן גיבורי הספרות. נוצרה דמות חדשה, הסבורה שהשינויים בצורות החיים הבורגניות כדאיים, משום שהם מעניקים לאנשים גאווה לאומית וקיומית. היטיב לנסח זאת שלמה בן-יוסף [מאנשי תנועת העבודה] במסה שפירסם בשנת 1923 ב'הפועל הצעיר'. אנחנו נזקקים לדבריו, משום שדמויות ספרותיות (כמיצוי סמלי של הווייה אנושית) ודמויות 'ממשיות' משמשות

* פרק מעובד מתוך הספר 'הסיפורת העברית 1880-1970', ב [בכתובים]. תודתי נתונה למכון 'גנונים' ולמר בן-יעקב על עזרתו הרבה, ולמר יוסף בן-ברוך שעזר לי בבדיקת המקורות.

חלוץ עובדי. ציור שמן של אליהו סיגור

בה בערכוביה, ובעזרת הקיטוב שבין האדם החדש ור' ליב מלמד (גיבורו של מגדלי) הוא מנסה לתאר איזו מהפכה עברה על דור העולים המנסים להתערות בארץ החדשה-ישנה:

בין כה וכה והצעיר היהודי רגלו דרכה על כף אדמת האבות, ויסתמו פיותיהם בעלי המליצות! לא אחת חרק שנים וקילל את יומו בראותו את עצמו נתון בחיק טבע פראי, ומשחק בידי כוחות נעלמים ואכזריים. ולא פעם התפרצה צעקה איומה מגרונו: למה ועל מה? והאם אין זה למעלה מכוחותיו של דור אחד? ובשעה שעמד במחצבה ונטפי זעתו ירדו כפלגים לתוך אבק הסלעים המפוצצים, ויצרו יחד בליל סמיך אפור מתועב, צרבה בפנימו אש המרד האדיר: האם מטיט כזה נלושות לבני הבנין, בנין המולדת? והאם אין זה חומר בנין יקר, יקר מדי?... אולם המרד נחנק מדי פעם בפעם. כי הנה ישנם מלבד הסלעים המפוצצים לשם בנין הכבישים ובתים, ומלבד רגבי האדמה הקשים שמוכרחים לפצחם בשנים, גם סלעי הגלעד, המחליפים שבעתים ביום את צבעם, למן הארגמן הכהה ועד הורדי-הסגול, ויש גם ים במערב וכנרת וירדן במזרח... וסוד שיח שרפי קודש שבדממת בין הערבים בכוחו גם הוא להרגיע את הלב הסוער והגועש... ועוד אחת: כלום יש מוצא? — אל נא יבינו אותו לרע, את הצעיר העברי, העומד בשדה או במחצבה, מוצא יש ויש! המבלי אין בִּיְרֵסָאוֹת בכרכי התבל, שבני ישראל שכיחים שם לרוב, כי יוכרח לבלות פה את ימיו בעמל ויסורים? המבלי אין אוניברסיטאות בעולם הגדול, הישן והחדש, כי יהיה אנוס להחליף עטים באתים, ומחברות במזמרות? אלא מוצא, פירושו: מוצא בשביל צעיר יהודי — משמע, אפשרות של חיים, אשר יתאימו לנפשו, וזו הנפש קולה באחת: החיים 'שם' אינם ראויים לשם; העולם הלז, המפרפר עוד כיום בשגעון הגסיסה נפול יפול בלי רחמים. ואתה, הימלט על נפשך, ואל יהא חלקך עם הגוססים!...

הצעיר העברי, גיבור הספרות העברית, בא לכאן על-מנת לבנות ולהיבנות, לגאול ולהיגאל. אין זה סותר את האמור לעיל. בין בידועים ובין בלא יודעים, גם הבא לבנות ולגאול את הארץ, כוונתו ורצונו — להיבנות ולהיגאל. אלא שביחד עם זה הוא באמת בונה וגואל. וגואל אותם, את ר' ליב המלמד ואנשי שלומו, אשר 'בימי הרעש' נדחקו לכאן וחלומות נאים על שדה וכרם בלבותיהם, ועכשיו כל אחד מטייל ומשגיח על הפועלים ומזרזם: עבדו, עבודו ואל תתעצלו במחילת כבודכם, אחי בני ישראל!¹

חויית הנוף החדש

חויית הנוף החדש, שלעומתו ניצב אדם 'ישן' ומבקש להתערות בו, היא חויית-החוויות, והמתחרים ניסו להתמודד עמה או לעקוף אותה; בין שהצליחו לעמוד במשימה זאת ובין שלא

1 ש' בן-יוסף, 'באין מוצא', הפועל הצעיר, טז, 23-24 (4.5.1923). עשרים שנה מאוחר יותר מסכם אחד ממבקרי העלייה השלישית (וסופריה) אותה חוויה עצמה ברברים קרובים. לאחר שהישווה בין הספרות העברית בגולה לבין זו בארץ-ישראל אומר אריה ליפשיץ: 'כל שהבאנו עמנו וכל שנותר בקרבנו הוא הרעבון לאדמה ולאוויר לצער ולחדווה פה; להציל ולבנות ולהיות כאחד הגוים בתבל'. א' ליפשיץ, 'הסיפור הארץ-ישראלי (קצת סיכומים וסיכויים)', ילקוט ירושלמי (תש"ב), עמ' 109.

'החלוצים' – מתוך סדרת תגזירים של מאיר גור־אריה, 1925

הצליחו, הרי תחושת המרחק, הזרות והכמיהה הנסותרת לקירבה ליוותה אותם במשך שנות גידולם בארץ־ישראל, ומבחינה זאת אין אנשי העלייה השלישית שונים מאנשי העלייה השנייה.² חמש־עשרה שנה לאחר מאמרו של בן־יוסף, חוזר ומתמודד עם אותה שאלה עצמה יצחק למדן, באיגרת למנחם פוזננסקי. גם פוזננסקי אינו מסתגל (לאחר שנים שכבר חי כאן) לנוף הארץ־ישראלי. למדן ידע יפה שההתערות היא בחינת משאת־נפש שעדיין לא נתממשה. הוא רואה בהסתגלות החיובית

2 חוויה זאת מתבטאת בדבריהם של יורדים, כדברים שפירסמו עולים. הקונפליקט הנורא של ההתערות בא לידי ביטוי ב'יוודי' הבא שנביא קטעים ממנו (הכותב כתב את הדברים לאחר שעלה וירד): 'האוהב אני את הארץ? הבאתי אל המנוחה? ההרגש ארגיש דבר מה אל אותם החולות הצהובים והים הכחול הנשקף לי מרחוק. יש רגש אחד החי בקרבי, כי אותה הארץ לא אעזוב... אבל חוץ מזה ריקות, ריקות נוראה!...' 'אנוכי לא אעזוב את הארץ'. הה! שנה שלמה חייתי בארץ זו, שאפתי את אורה — 'חיי נשמות' טעמתי את טעמה — 'מדבש לי יערב' ועזב עזבתי! — ללא מנוחה וללא מרגוע, ואלה רובצת על שפתי. הה, אלי כמה צר לי. את מי שנאתי ואת מי אהבתי בארץ הזאת? מ' שטרנברג, 'ארץ ישראל, (מיומנו של אחד העולים)', קולות, שנה א, חוברת ד (ורשה תרפ"ג), עמ' 132-133.

של דור העולים לנוף הזר משימה שהדור אולי עדיין לא מוכשר לה, אבל חייב להתמודד עמה, אם חפץ חיים הוא. הדברים מנסחים את הבעייה יפה כל-כך, שחשוב להביאם כלשונם:

ואל תוסיף לשנן לעצמך שהטבע כאן הוא לא-ינשוא בשבילך. לחיטת-מדוחים היא זו. מהפכות גדולות ופנימיות יותר מאשר מעבר מנוף לנוף חוללנו כאן בנפשנו, ואיני יודע עדיין היכן מקור-היצירה עמוק יותר, אם במהפכות כאובות אלו או בתואם הגמור שבין נטיית-האדם לסביבת הנוף. אל לנו לשכוח כי מאת הגורל שומה עלינו להכות שרשים בארץ זו ולגדול בה. כאן כור-המבחן האחרון שלנו. ולא להסתגל בלבד אנו צריכים לארץ זו ולנופה, הסתגלות שבאין-ברירה, אלא עלינו להיות בה כיוצרים מגלים, החופרים במעמקיה ומוציאים מטמונים שלא חלמו עליהם תחילה. לא, חביבי, עוד לא באנו בסוד נשמתה של ארץ זו ובסוד נופה. ולא אמת הארץ היא אלא אשמתנו אנו, אשמת קוצר המשיג. משעה שנכיר בזאת, ישתנה גם יחסנו לנוף ונמצא בנו סוף-סוף עינים ולב למראותיו הגלויים והנסתרים. במקום להשליך איפוא את יהבך על נסיעה לחודשים-מספר לאירופה ולהחליט כי עד אז נסתם כל חזון (כמה מן ההונאה העצמית המסוכנת יש בזה!) – האם לא טוב ופורה יותר לבקש ולגלות את מעינות ההתעוררות כאן, על אומה זו, בהתאבקות הגורלית הגדולה המתחוללת עליה, בנפתולים הכבדים והעצומים המתרגשים במעמקיה, בצער וביצירה של אנשיה, בכיסופי עם ואדם העולים מתוכה? תחת לחלום חלום כובל-ידיים-ורוח של נסיעה אי-פעם ואי-שם מעבר לים – צא להכיר תחילה, הכרה פנימית וחיצונית יסודית, את הארץ, נופה ואנשיה כאן, ואז אולי שוב לא תראה בנסיעה חיצונית רחוקה את עוגן-ההצלה היחיד.³

חויית ההתעוררות, שאנשי העלייה השנייה הירבו להתלבט בה, חזרה אפוא ועלתה ביצירותיהם של סופרי העלייה השלישית. התגובה של שני הדורות למיפגש עם המציאות החדשה היתה שונה: בספרות העלייה השנייה שלטה המסורת ה'אנטי-ז'אנרית',⁴ ואילו ספרות העלייה השלישית נתפסה במידה רבה למסורת ה'ז'אנרית' שלבשה צורה חדשה. הגישה ה'ז'אנרית' מתבטאת קודם כל בדרכי הברירה של ספרות זו: מ'מִצָּאֵי האפשרויות' הנתונות במרחב של ארץ-ישראל בתקופת המנדט בחרה הספרות רק אותם חומרים שהלמו את השקפת העולם הכוללת שלה. יש עניין רב להשוות בין הסיפורת כגוף שלם המייצג את כלל ושלל הברירות של קבוצה חברתית, שבאמצעותה היא מתדעת לעצמה את הווייתה, מארגנת ומבקרת אותה, לבין החומרים הנתונים שמתוכם היא בוררת. אין טעם להביא כאן את הנתונים ההיסטוריים במלואם. אך יש אולי מקום למנות את המתחים העיקריים.

בפני הספרות העברית של שנות העשרים והשלשים היו חומרי מציאות דרמטיים רבים: עליות, גאות ושפל בטחוני וקיומי, מאורעות אלימים, מפעל התיישבותי, מאבקים פוליטיים. אולם

3 מכתבו של למדן לפוננסקי מתאריך 11 באפריל 1938, ארכיון 'גנוזים'. והשווה בעניין זה לדבריו של 'י' שה-לבן, 'העלייה השלישית וביטוייה בספרות', 'י' ארוז (עורך), ספר העלייה השלישית, ב, תל-אביב 1964, עמ' 857: 'ההתקשרות לארץ פירושה כאן: תהייה איטית רווית-יסורים על המציאות החדשה, וכושר הבחנה יסודי בין האמיתי למזויף שבנפשו של הגיבור ובנפש הזולת'. פיכמן, למשל, חשב שהמעבר לארץ-ישראל של סופרים שלא נתרגלו לה יגרום לירידה ברמת הספרות. 'י' פיכמן, 'שיחות', כתובים, א, יג (3.11.1926).

4 ראה: ג' שקד, 'התגשמה כל התקוות?', מאזנים, ספר היובל תרפ"ט-תשל"ט, עמ' 269-279.

לא הדרמאטיות של האירועים קבעה את ערכם בהיסטוריה, אלא הנורמות החברתיות ודפוסי ההתייחסות הקובעים בציונות.

הנורמה החלוצית כאמת-מידה

הספרות ובחירת חומר המציאות שלה עוצבו על-ידי הנורמה החלוצית שיש לה טיפוס אידיאלי משלה, כללי-התנהגות, קודקס מוסרי ומושגים ברורים של מוסר חברתי (הגשמה-בריחה, כפר-עיר, עבודת-כפיים-מסחר, חלוץ-סרסור, פועלים-איכרים, יהודים-ערבים וכל כיוצא באלה).⁵ אין להבין הערכות חיוביות ושליליות של גיבורים בסיפורת, בלא שנזדקק לערכים החברתיים שגיבורים אלה נמדדו על-פיהם במציאות החוץ-ספרותית.⁶

במערכת ההיסטורית נוצרו גורמים שקיבלו מימד מיתי בזמן התהוותם: הציבור חדל להתייחס אליהם כאל אירועים היסטוריים גרידא, אלא הפך אותם סמלים שבהם התגבשה תחייתו של היישוב בארץ-ישראל. מיתוסים מעין אלה היו מיתוסים של גבורה — 'נילי', 'בר-גיורא', 'השומר', 'טרומפלדור' ו'תל-חי', ומיתוסים של התיישבות — 'אום ג'וני', 'גורדון (הזקן)', 'החלוץ', 'הגדוד', 'בית-ג'ה', 'כיבוש' (עבודה וכו'). הדמויות, האירועים והמושגים איבדו את משמעותם ההקשרית והפכו לסמלים כוללים, למסומנים רבים ומגוונים, סמלים אלה מופיעים בהקשרים ספרותיים שונים כשהם מאבדים את משמעותם המסמנת הראשונית וטעוניהם מלכתחילה מטען ריגושי המתייחס לשדה המסומל יותר מאשר לאירוע ממשי.

לפנינו אפוא תופעה רבת-חשיבות ומעניינת באשר ליחס הכולל שבין המערכת הספרותית למערכת החברתית בתקופה זאת. אירועים חברתיים ופוליטיים, שהיו רבי משקל והשפעה מבחינה היסטורית, לא הגיעו לידי מימוש וביטוי ספרותי, ואילו עניינים אחרים הודגשו הרבה מעל ומעבר למשקלם הממשי בתהליך ההיסטורי.

הספרות כגוף היא ביטוי מובהק למודל מסוים של מציאות בדור זה. היא אינה עוזר-כנגד של המציאות, אלא מתמודדת עם המציאות תוך חשיפת חסרונותיה וגילוי הצד האפל שלה. הספרות משמשת מעין עזר למציאות והיא מאשרת את דפוס המציאות וערכי המציאות המקובלים על הזרם המרכזי ובאה לחזק ידיהם של אלה שיצרו את המודל הזה. ספרות העלייה השנייה חשפה מלכתחילה יהודים שוליים בעיר נוכרית ויהודים שנתגלגלו מן הכפר אל העיר (ברנר, אריאל אורלוף וכו').⁷ היא לא חסכה שבטה. אך לא כן ספרות העלייה השלישית, שקיבלה את המודל השליט ללא סייג. לכן 'עליית גרבסקי', עלייתם של 'המנחם-מנדלים', שנדחקו ונלחצו בארץ-מוצאם וחזרו ואיחדו את עולמם הזעיר-בורגני בארץ-ישראל, עלייה זו שנתנה תנופה לגידול העיר

5 על כמה סוגיות בנושא זה ראה: ש"ג אייזנשטדט, החברה הישראלית, רקע, התפתחות ובעיות, ירושלים תשכ"ז, בייחוד עמ' 103-113.

6 אחת התופעות האופייניות לספרות טריוויאלית היא הזהות שבין ההערכה החברתית החוץ-ספרותית להערכה החברתית בספרות גופה, משלא נוצרים פערים בין ההערכות. יתר על כן, ההערכה הפנים-ספרותית לא זו בלבד שאינה סותרת את ההערכה המקובלת, אלא סומכת ידה עליה ומקצינה אותה. הרשע החברתי הוא רשע ספרותי מרושע יותר, והגיבור החברתי נעשה לגיבור גדול יותר.

7 ראה שקד (לעיל, הערה 4).

השקיה ביגור

מוסד בריאות ישראלי

ולפרנסות העירוניות השונות, כמעט שלא זכתה לכיטוי ספרותי בספרות בת-הזמן; והיוצא מן הכלל (דווקא סופר מסופרי דורו של ביאליק, שהגיע מאוחר לארץ — ברקוביץ) מעיד בעצם על הכלל.⁸ בניגודים הקוטביים השונים, שתיארו כמתבנתים את המצב ההיסטורי, ממעטים המחברים לתאר את הקוטב השלילי. הם מרבים לתאר את המתיישבים והעולים וממעטים לתאר את ה'סוטים' והיורדים (גם משבר 1923, שהיה לו הד גדול בפובליציסטיקה, אין לו הד חשוב בספרות). הקונפליקט הלאומי שבין יהודים לערבים⁹ ומערכת היחסים שבין העמים בתקופת המנדט (יהודים, ערבים, אנגלים)¹⁰ עוצבו על-ידי סופרים שונים (שנהר, יערי, אריכא, פולאק, זרחי), אך רק מעטים מאוד העזו להרוס את האיסורים החברתיים ולתאר קשרים קיומיים בין הקבוצות החברתיות, בהורסם אל מעבר לפערים הלאומיים.¹¹

8 י"ד ברקוביץ, מנחם מנדל בארץ ישראל, תל-אביב 1936. וראה: ג' שקד, הסיפורת העברית, 1880-1970, תל-אביב 1977, עמ' 337-338.

9 כך, למשל, ב'כתובים', שנה ג, מח (25.9.1929) מופיעות תגובות שונות למאורעות תרפ"ט: שיר של א' שלונסקי, 'ישימון'; א"ז רבינוביץ, 'ליום השלושים'; מ' סטבסקי, 'חנה וכניה'; מ' אבי-שאול, 'קול הדם'. יחסי יהודים וערבים, למשל, בסיפורים של י' שנהר, 'כיבוש', 'על הגבול', 'בשרב', 'האשלי', 'בחשאי'; א' פולאק, 'בני רשף'; י' אריכא, 'נוטר המקשאה', 'נוף של לילה', 'הצייר והרועה'; א' עבר הדני, 'המפעל בערבה'; י' יערי, 'קן צפור'.
10 כגון י' שנהר, 'הלשכה הצהבה'.

11 תופעות אלה תוארו דווקא בספרות הטריטוריאלית: י' חנני, 'מזל' (אהבת יהודיה לערבי), וכן י' בורלא, 'בת ציון'.

סיקול בשדות תל-יוסף, שנות העשרים

'שדות החלוצים' במרכז התודעה הספרותית

במרחבים הספרותיים זכתה ההתיישבות העובדת לטיפול נרחב יותר מאשר העיר. העמק נמצא במרכז התודעה הספרותית הרבה יותר מאשר תל-אביב,¹² והעיר העיקרית שהמספרים מתייחסים אליה היא דווקא ירושלים.¹³ בתודעת הסופרים והקוראים תל-אביב תופסת מקום קטן בהרבה מזה הראוי לה, על-פי מעמדה הממשי והכמותי בתולדות ארץ-ישראל. האירועים ההיסטוריים נתפסו בדרך-כלל תפיסה מוגבלת, ואין כמעט סופר (אולי להוציא את עגנון והזו)¹⁴ שהצליח לתפוס תהליכים העומדים בתשתית האירועים. מצד אחר לא נתפסו מרבית המספרים גם לאירועים מוגבלים בעלי משמעות דרמטית. כך לא עוצבה כהלכה הדרמה של 'גדוד העבודה', או הדרמה של יהודי חברון, או יהודי הערים הערביות שגורשו ממקום שגורשו בשלהי שנות העשרים. סופרים רבים למדי התייחסו לתהליכים ולאירועים היסטוריים וחברתיים שאירעו מחוץ לארץ-

12 חלק הארי של הספרות עניינו בהתיישבות: 'זרחי', 'עלומים'; 'ד' מלך', 'מעגלות', 'השער נעול'; 'ש' רייכנשטיין, 'ראשית'; 'א' כרמון, 'אדם ואדמה'; 'א' עבר הדני, 'צריך העץ'; 'צ' ארד, 'ביתו של אדם', 'ימי ניסן'; 'א' טבקאי, 'בית וים'; 'י' שנהר, 'חולות', 'על חוף הכנרת', וכן יצירות רבות אחרות של זרחי, יערי, ליפשיץ ואחרים.
13 סיפורי 'ע' המנחם, 'סיפורי העיר העתיקה'; 'י' בר-יוסף, 'הבית החדש', 'קול היצרים'; סיפורי 'א' ליפשיץ; 'י' חנני, 'מזל'; 'י' זרחי, 'הר הצופים' ועוד.

14 ובעיקר בסיפורים הקצרים של הזו וכן ב'היושבת בגנים', 'בקולר אחד', 'אופק נטוי' ועוד. וכמובן הרומאנים של עגנון, 'חמול שלשום', 'שירה' וכו'. מידה מסוימת של ראייה כוללת מצויה ביצירות של 'י' בר-יוסף, 'עיר קסומה'; 'י' זרחי, 'כפר השלוח' ועוד.

אליעזר שטיינמן

ישראל — מלחמה, ¹⁵ מהפכה, ¹⁶ הליכה ועלייה, ¹⁷ הגירה לארצות-הברית; ¹⁸ אלה ועניינים אחרים שימשו חומר ביד יוצרים שונים.

התבוננות כוללת ביצירה הספרותית של הדור (ובעיקר ביצירה הקרובה כביכול ל'ריאליזם') מלמדת כי היתה זו ספרות שלא מילאה את ה'חללים' החסרים בתבנית החברתית. היא לא נאבקה במודל הרצוי או גילתה את חסרונותיו, אלא קיבלה על עצמה את צווי התקופה. ההנחה שהספרות צריכה להיות תבנית נוף מולדתה, שהיתה אחת מן התביעות הביקורתיות של הדור, נתגשמה הלכה למעשה בגוף הספרות, והצו שעל הספרות לקדם את החברה החלוצית נתממש בה. ¹⁹ יוצרי החברה העדיפו ספרות פחותה מבחינה אמנותית, בעלת ערכים 'חיוביים', על ספרות טובה המהלכת ערטילאין ואין לה שורשים בארץ חמדת אבות. הסופרים העמידו פנים כאילו אין ההתערות מקור של לבטים, אלא מעשה שהיה; ושוב, דווקא היוצאים מן הכלל מעידים על הכלל. מה שנראה היה בעיני ברנר, עגנון, ראובני ואחרים כרצוי, נראה בעיני אריכא, טבקאי, טמקין, כרמון, זרחי ואחרים

15 בייחוד א' המאירי, 'השגעון הגדול', 'בגהנום של מטה', 'תחת שמים אדומים'; ד' שטוק (סדן), 'צלילי מלחמה', 'באלכסון'.

16 י' חזן, 'גאולה'; ש' גלזמן, 'אל הגבול'; מ' ברנשטיין-כהן, 'מפיסטור'; נ' גורן-גרינבלט, 'במדרון'; ח' הזו, 'דלתות נחושת', 'סיפורי מהפכה'; ש' הלל, 'תחת שמי בסרביה'; י' שנהר, 'פרקי רומאן'. וראה: נורית גוברין, 'מהפכת אוקטובר בראי הספרות העברית', שבות, 4 (1976), עמ' 71-93.

17 י' יערי, 'שורש עלי מים', 'כאור יהל'; א' בן-חורין, 'אחד מני רבים'; ש' הלל, 'ארצה'.

18 כגון ש' בלאנק, 'מיסטר קוניס'; א"א ליסיצקי, 'אלה תולדות אדם'; ר' ואלנרוד, 'בדיטה השלישית', 'בין חומות ניו יורק' ועוד.

19 מן הדין שנביא כאן שתי מובאות המייצגות יפה את 'גבול' ביקורת המודל האופיינית למרבית היצירות של הדור (והיוצאים מן הכלל מעידים על הכלל). שתי המובאות יש בהן מן התמצית המסאית של שני רומאנים (ואולי — תמצית של שני רומאניסטים).

הראשונה היא מעין סיכום לווידיאו של לנדא, גיבור הרומאן 'כאור יהל' מאת יהודה יערי: 'הרגשנו כי אין המולדת מוציאה את האדם מיגונו, כי יש משהו בחלל העולם הזה המפיל עגמה על נפש האדם באשר הוא שם'. יהודה יערי, 'כאור יהל', תל-אביב תרצ"ז, עמ' 121.

דוגמא אחרת המשקפת את הרוח האופטימית שביסוד הדברים, למרות ה'עלילות' השליליות וגילויי ה'חסר' במערכת, שאובה מספרו של דוד מלך, 'ספר קודם שלו' — 'מעגלות' — נחשב לאחד משיאי הביקורת של חיי ההתיישבות הקיבוצית (והביא על עצמו ביקורת חריפה של חבריו). הביקורת המופיעה בספר הראשון ובספר השני 'השער נעול', שממנו נצטט להלן, אינה חושפת פערים מהותיים וסטיות רציניות, אלא נשאר בתחום המוסכם. הדברים להלן הם משל ישראל, אמת-המידה החיובית של הרומאן, והוא משמיעם באוזני גיבורים אחרים המפקקים באמיתות המקובלות על התנועה הקיבוצית: "לא. לא הכל חלק. חס וחלילה. זה זה חלק? אבל, טוב. כן. אין אתם רואים כמה רב הטוב בעולמנו. אינני יודע. אני — על כל צעד ושעל מוצא טוב ונהנה. יוצא אתה בבוקר בעגלה לשדה. השמש עולה וזורחת. אלפי יהלומים ואזמרגדים, ממש — לָשֶׁם, שבו ואַחַלְמָה וכל שאר מינים של אבני-יקר מבריקות וזוהרות בגוני-גוניהם על-פני השדה. על כל גבעול ירוק, דק וזקוף אבן חן נוצצת לך. זה אינו טוב? אפשר לא ליהנות? חוזר אתה בערב מן השדה הביתה. השמש שוקעת. רוח קריה מלטפת לך בגבך — אינך נהנה? וכל היום בשדה, מאות מיני דברים, שמשמחים את הלב. אתה חורש והאדמה נשפכת מתחת לסכין המחרשה — תענוג. אתה זורע והאדמה מצמיחה לך — טוב תענוג. אתה משקה והגבעולים הצמאים מצהילים לך את פניהם — אוצרות של הנאה... ויוצאים ספרים רבים בעברית. והילדים נולדים ומדי נושמים עברית. ובנוי של עם ישראל מתחילים לחזור לארץ-ישראל — היש טוב מזה? ואנחנו כולנו יחד עובדים וחיים יחד. ומסביב, בעמק שלנו, ובשאר עמקים והרים, בכל הארץ, צצים ישובים שלנו. עוד כפר עברי ועוד כפר עברי — היש דבר גדול מזה? הרי מהלך אדם בעולם וגורף מלאו חופניו טוב, ואתם יושבים על מדוכתכם השבורה ועושים חשבונות". נשתתק ישראל, שותפו של אברהם חן בענף המספוא. ענינו הפוזלות, שצבען לא ברור, ריפרפו שוב על פניהם של אברהם חן ומשה מאוחד, ומשום שלא הצליחו להיאחז בהם נפנו לעצמן, כמביטות לחוך עצמן פנימה. ד' מלך, 'השער נעול', תל-אביב 1959, עמ' 122.

דוד מלך

קבוצת 'הדים', יושבים (מימין לשמאל): אשר ברש, יעקב רבינוביץ, יצחק למדן, עומדים: יהודה בורלא, אברהם שלונסקי, שלום שטרייט

כמצוי. מה שתבע א"ד גורדון מן הספרות,²⁰ ראה א' ציוני כדבר המתממש והולך בספרות העברית בארץ-ישראל:

אין לציין את תקופת-הסרק לתקופת השירה, מפני שעצי-סרק רועשים בגעת בהם כל רוח מצרה; ואין לציין את תקופת הבכורים לפרוזה, מפני שכבדי-המשקל הם גם לפעמים כבדי-הביטוי. אופית היא ההערכה שבה נערכת 'ספרות-האם' ו'ספרות-האיך': הראשונה צרורה בצרור הנצחי, והשניה היא בת בלי-שם, 'אמורפית' ללא צורה מגובשת — 'גלי-ספרים'! רק אנשים המדברים על אהבה על-פי אומדנה, ועל מראות-טבע על-פי אומדנה, ועל אדמה ועבודת-אדמה על-פי שירה כתובה מאחרים, ובעצמם לא טעמו ולא הרגישו את כל הדברים שעליהם הם כותבים, יכולים לבוא להערכות משונות כאלה. אותם גידולי המחשבה שצמחו כשדות החלוצים האחרונים אינם 'גלי-ספרים', כי אם ספרות; וספרות גרעינית, ממשית ומגובשת, אף-על-פי שינקו ממעיינות מיוחדים ולא שתו 'ממי השלוח'...²¹

מיתוס התשתית של העבודה

בעיית התערותם של מהגרים 'ספרותיים' בהקשר חברתי וסביבתי חדש וזיקתם של אלה לארצות-מוצאם היתה אחת מבעיות-היסוד של היוצרים. היא היתה בעלת השלכות אידיאלוגיות, קיומיות

20 א"ד גורדון, 'בענייני ספרות', הפועל הצעיר, יז, 26-27 (18.4.1924).

21 א' ציוני 'תרבות-העבודה', הדים, ד, א (תרפ"ה), עמ' 25-26.

גרשון חנוך (רוטפלד)

וספרותיות-אמנותיות והעסיקה דור זה הרבה יותר מאשר את דור הסופרים של העלייה השנייה. הסופרים המובילים של הדור הקודם יצרו רובם ככולם הכא והתם ולא התייחסו אל החדש כאל חידוש.²² לא כן סופרי העלייה השלישית ואלה מבני העלייה השנייה שהגיעו לידי ביטוי ספרותי ממשי בשנות העשרים והשלושים. רובם ככולם נולדו במזרח-אירופה (רוסיה, ליטא, גליציה, בסרביה) בשלהי המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים ורובם ככולם עלו ארצה בשנות העשרים והשלושים. רובם ככולם הכריעו הכרעה אידיאולוגית כשעלו לארץ-ישראל, וזו קשורה אולי הרבה יותר לזיקה ל'קבוצה' מהכרעות דומות של סופרי העלייה השנייה (עגנון, ברנר וראובני לא הגיעו ב'קבוצה', אלא כל אחד מהם הגיע מעצמו וכשהוא לעצמו). חלק גדול מתוכם קשור גם בצורה זו או אחרת לתנועת 'העבודה' לסוגיה ופלגיה, וכולם יחד וכל אחד לחוד חיפשו דרך כיצד לבטא את החוויה הכפולה של 'עלייה' ו'עבודה', ובאילו דרכים להתחיל כאן התחלה חדשה. עניין זה הטריד את הסופרים והוגי-הדעות שנתלוו אליהם. הם יצרו לעצמם מיתוס-תשתית של 'עבודה', שהיא-היא הממשות האחת, המודל האחד שלאורו ובעטיו אפשר 'לתבנת' ספרות. למודל זה היו גם שתי דמויות-מופת עיקריות (דמויות המהפכה החלוצית), שהפכו מדמויות ממשיות לארכיטיפים, לסמלי המהפכה, שאנשים שונים ומשונים, כגרשון חנוך, דוד הורוביץ, יוסף קלוזנר, ה"י יבין ואריה ליפשיץ הצביעו עליהם כעל דמויות-מופת של החיים והספרות. ואין צורך להרחיב את הדיבור על דברים שנאמרו על ברנר וגורדון על-ידי בני-דורם ועל-ידי סופרים שונים שנזקקו להם כפרוטוטיפים או כדמויות ביצירותיהם.²³ דברים כוטים בנושא זה (ובמידה מסוימת סיכום ממצה לכל הסוגיה כולה) אנו שומעים בדבריו של גרשון חנוך שנדפסו ב'הפועל הצעיר' בשנת 1923:

הויכוח על דבר 'ספרות הארץ' המיוחדת בכלל, לא רק של תנועת העבודה: אם ישנה כזאת או איננה, ולמה איננה — הויכוח הזה הוא כבר ישן נושן; אך לנו ברור בכל אופן שלא ברומנים ובסיפורים בלבד מחיי הארץ או מחיי-העבודה — אם גם יהיו — תתבלט העצמיות המיוחדת. העניין הוא בשינוי וחדידוש כל היסוד, הקרקע של היצירה ואשיותיה — וזה אינו נוצר בתקופה אחת ובדור אחד. ברם, כיוון חדש והתחלת מגמה חדשה — אלה בודאי שהיו בספרות-העבודה שבארץ.

תוכן הרעיון שהונח ביסוד כל יצירתו של ברנר — שבכל שנות היותו בארץ השתתף אך ורק בספרות-העבודה שבה: שעל הספרות אין להביט כעל 'היכל-שעשועים' או אפילו 'מקדש-יופי' מיוחד שאינו אלא לנוי, אלא היא חלק אורגני של החיים, התרקמותם ורקבונם... ומרום-תעודתה הוא האמת, האמת האמנותית, המעולה המטוהרת, וגילוייה בכל החיים הללו על קדושתם וזוהמתם גם יחד; וההשקפה: שאם יהיו לנו חיים יותר שלמים ויותר נקיים — תהיה לנו גם ספרות יותר יפה ובריאה, ואם לזה לא נזכה — גם השאר אינו מעניין, ו'צעצועי-יופי' ו'היכלות-אמנות' בלבד, בלי יסוד בחיים וכלי אמת נאמנה — לא יעלו ולא יסיפו לנו; וכמוה תורת-החיים של גורדון, השואפת לסינטזה של פעולת-היצירה בצורתה הכי קונקרטיות: 'העבודה' — וחיי הרוח, המחשבה

22 ראה שקד (לעיל, הערה 4).

23 ראה, למשל: מ' קושניר, י"ח ברנר, מבחר דברי זכרונות, תל-אביב 1971. עיין שם בדברים של א"מ קולר, ש' קושניר, ח' ציזיק, א' ציזלינג, אָוֶה ר' טכניקין, ד' כנעני, חיה רוטנברג, ק' מרדכי ואחרים.

הנחה זאת קיבלה הרחבות אידיאולוגיות וביקורתיות שונות, בין שטענה שיש להתערות בהווי המזרח (כקרני) ובין שהדגישה את העובדה שעליה להיות ספרות אנטי-אורבאנית ההולמת את שיבתו של האדם היהודי לאדמה (כמלץ). מרבית הסופרים שנימנו כאן לא היו סופרים 'מקצועיים' (או החלו, כשנהר, להתפרנס מספרות רק באחרית ימיהם), ואפילו לא עסקו תמיד במקצועות שסופרים בגולה ובארץ (כדור קודם) הירבו לעסוק בהם (הוראה, תרגום, עריכה). הקשר בין ספרות ועבודה (כתביעת גורדון) היה ממשי בחייהם.²⁵ בראשית דרכם היו מרביתם פועלים-חלוצים שאחזו באת ובעט (יערי, אריכא, מלץ, שנהר, רייכנשטיין, פולאק, ליפשיץ, חנני, ארד, עבר הדני ועוד), ורק מאוחר יותר עברו רבים למקצועות הספרותיים המקובלים (שחלק מהם גם עסק בו מלכתחילה). סופרים שפרנסתם על ספרות (ובעיקר מסופרי העלייה השנייה כפיכמן, קמחי, ורבינוביץ)²⁶ או סופרים מן הגלות (כגון הלקין וואלנרוד), שהגיעו ארצה וביקשו לעצמם 'מעמד'

25 עיין: אניטה שפירא, ברל, תל-אביב 1980, עמ' 259. המחברת מביאה דברים מתוך ויכוח בין ברל כצנלסון לאברהם שלונסקי; ברל התנגד לסופרים פרופסיונאליים ושלונסקי דיבר בשבחם. הוויכוח התנהל מעל דפי 'דבר' (מוסף), 7 בספטמבר 1925 ו-16 באוקטובר 1925. אגב, גם שלונסקי תלה עצמו באילנו הגדול של ברנר: 'כמדומה לי, שהאיש הניח פה את חותמו המיוחד על ספרות ועתונות הפועלים ושהשפעתו היתה הכי מרובה עליהם, י"ח ברנר, היה דווקא סופר פרופסיונלי מובהק, סופר לפי עומק מהותו ועצמותו'. א' שלונסקי (בן-אדיר), 'שאלת תם (מעין מכתב אל העורך)', דבר, 16 באוקטובר 1925.

26 בעיית המחסור הכלכלי נשמעת מדבריו של דב קמחי באיגרת לי' בורלא מיום י"ח בסיוון תרע"ט: 'אגרתך קיבלתי ובנתי לרעך. אבל האמת הפשוטה, הערומה, כמו שיכתבו האשכנזים, היא: מכל אותה האפותיקה [הלוואה, ג"ש] לא נשתייר לי עד היום ולא כלום. שילמתי חובות, כינסתי הביתה מעט חידושים ורינה זו, תחי, התקנינה לה שמלות כיד המרדה הטובה עליה — ואין סופר בישראל מעשיר, ואף הוא תמיד להוציא. ארכיין

כלכלי, היו במצב קשה למדי,²⁷ משום שהנורמה הכלכלית של הסופר הלא-מקצועי שנתקבלה בארץ לא היתה מקובלת עליהם. סופרי העלייה השנייה וסופרי 'כתובים' היו 'מקצועיים' יותר מסופרים בני קבוצות אחרות (שהיו קרובים למחנה העובדים).²⁸ ההסתגלות של קבוצת הסופרים להקשר החברתי והתרבותי החדש היתה בעלת חשיבות מרובה ושימשה גם נושא מרכזי ביצירותיהם של כמה מן היוצרים החשובים ('י יערי, 'י שנהר ואחרים),²⁹ אך יותר משעמדה בעיה זאת בפני הסופרים כיחידים, היא עמדה בפני הספרות כגוף. זו היתה קשורה אל התפוצה בקשרים כלכליים ותרבותיים (מימון הספרות, וקהל הקוראים) וקשרים אמנותיים וסגנוניים: לשון הספרות היתה ילידת דור קודם, ואמות-המידה הספרותיים שלה היו סופרים שמיטב יצירתם נוצרה בגולה.

אולם למרות הקשרים הפנימיים והחיצוניים אל הגולה, הרי נוצרה כאן ספרות שהיו לה חומרים משלה, שכמותם לא ידעה הגולה מעולם; ערכים משלה, שהתגבשו מתוך זיקה הדוקה לתהליכים חברתיים בארץ-ישראל; ושגם סופריה היו בעלי אופי חברתי מיוחד, שאף הוא נובע מן ההקשר המיוחד של חברת ה'חלוצים' שהלכה ונוצרה בארץ-ישראל בין שתי מלחמות-העולם. הסוגיה חזרה ועלתה בפרסומים הגלויים (מאמרים) והסמויים (אגרות) של התקופה. השאלות שנשאלו היו: מה זיקתה של ארץ-ישראל, שהפכה למעין מרכז רוחני זוטא, לתפוצות? האם יוכל יישוב קטן ומצומצם ('ספרות של שבת'), שמנה ב־1922 83,800 תושבים וב־1936 כ־400,000 (31 אחוז מכלל האוכלוסיה בארץ), לבנות לו פינה תרבותית משל עצמו? האם התכנית הנאה של ספרות מקומית, ששורשיה בנוף ובערכי תנועת העבודה תעמוד במבחן המציאות, שעה שמספר נמעניה של ספרות זו מוגבל, והיא תלויה במשך כל השנים הללו מבחינה כלכלית ומבחינה תרבותית בתפוצות? שאלות אלה עמדו על סדר-היום של חברת הסופרים הישראלית, והם נתנו עליה תשובות מתשובות שונות.

גנזים', 16500. גם איגרת פיכמן לדבורה בארון וליוסף אהרונוביץ משנות העשרים (ארכיון 'גנזים', 6704/96) מעלה שאלות פרנסה חמורות. והוא הדין באיגרת אחרת של פיכמן לדבורה בארון מיום 13 בדצמבר 1925 (ארכיון 'גנזים', 6154/56). דברים בוטים על סופר המתפרנס מספרות מצויים בדברי יעקב רבינוביץ ללמדן הנמצא בחוף-לארץ מיום כ"ה בניסן תרפ"ח. רבינוביץ כותב: 'נפגשתי שלשום עם ולטר פרויס ורעיתו ושני הקטנים. היא כל כך חרדה לכם, הרי עליכם, לפי דבריה, לבוא בקרוב, אחרי שתיגמר השנה, כי מי יודע אם יאריך לכם הקונסול הבריטי את הפספורט, ומה תעשו פה? איזו פרספקטיבה? היא חרדה גם כן לבריאותכם. והשאלה שלה היא שאלה. ומפני זה כתבתי על המקצוע. כי אינך יודע מה לעשות — מבין אנוכי. ובכל זאת כדאי לחשוב. כי אין לך דבר עלוב יותר מקיום על ספרות. כי אראה את קהל הסופרים פה החי על הספרות יאחזני רעד. אתמול נפגשתי אצל בדר עם קרני, שלונסקי, שטינמן, הורוביץ, קופליביץ ונורמן. היה נורא מאוס — איזה גלגול לכל ואיזו ציניות מתוך מחסור תמיד. לא, לא טוב'. ארכיון 'גנזים'. דוגמא נוספת היא מכתב-תחינה של פוגל לפזונסקי, המבקש עשרים לירות תמורת 'נכח הים' שלו: 'אולי אפשר לך לפרסמו באיזה מקום הגון ולקבל מיד כסף?' המכתב נשלח מפאריס ביום 9 בנובמבר 1933, ארכיון 'גנזים', 15427/1.

27 ואלנרוד כותב במכתבו מיום 23 באפריל 1932 לאהרונזי שהוא עשוי לקבל חצי-משרה בהוראת אנגלית בבית ספר תיכון. מאיגרת זו ומאגרות אחרות מסתבר שאינו מרוצה ממה שהארץ מסוגלת להעניק לו. דברים דומים כותב שמעון הלקין לאברהם אהרונזי בשנות השלושים: 'תבין, איפוא, כי רע ומר, רע כל שאוכל להגיד לך. נפילתי ללא קום ואשר לא יגורתי בא לי: מלחמת-קיום מטומטמת ומטומטמת והמשורר שכי נבוכ, כתינוק תועה בדרך'. ארכיון 'גנזים', 49257/1.

28 עייף לעיל, הערה 24.

29 'י יערי, 'דרכי איש', 'כאור יהל'; 'י שנהר, 'אחד מאלף' (יוסף אהרליך), 'פרוז' (זמרון), 'לחוף הכנרת' (תיאור, 'צעירים' (נתן).